

Marktwerving, eigenbelang en ... deugden

Adam Smith en recent onderzoek¹

Johan Graafland

Abstract Het belang van deugden in de economie is niet vanzelfsprekend. Veel economen gaan uit van het calvinistische mensbeeld dat de mens geneigd is tot het kwade en alleen eigenbelang nastreeft. Maar dat eigenbelang wordt steeds problematischer. Toch is het de vraag of economen deze les ter harte nemen. De gedachte dat het nastreven van het eigenbelang goed is voor de economie heeft immers al oude papieren. Deze gedachte gaat onder andere terug tot de *Wealth of Nations* van Adam Smith, de vader van de economische wetenschap. Maar het vreemde is dat Adam Smith in zijn andere boek, *Theory of Moral Sentiments*, betoogt dat een samenleving alleen maar gelukkig kan zijn als mensen deugdzaam handelen. In dit artikel analyseer ik hoe deze tweespalt in het denken van Adam Smith wortelt in zijn godsbeeld. Daarna presenteer ik recent onderzoek in het kader van het project *What good markets are good for* dat inzicht biedt of en hoe deugden in de economie van belang zijn voor het menselijk floreren.

Adam Smith, markteconomie, eigenbelang, deugden, menselijk floreren

1. Inleiding

Het onderwerp van dit artikel is *Eigenbelang, marktwerving en ... deugden*. Marktwerving en eigenbelang, dat klinkt ons vertrouwd in de oren. Maar voor deugden staan een paar puntjes. De koppeling tussen marktwerving en deugden is immers minder vanzelfsprekend. Veel economen gaan er vanuit dat wij niet al te veel moeten rekenen op een deugdzaam mens in de economie. Mensen laten zich toch vooral leiden door hun eigenbelang. Wij kunnen ze wel een duwtje in de goede richting geven bij het maken van keuzes door de keuzeruimte te manipuleren; de gedragseconomie noemt dat *nudging*. Maar mensen meer deugdzaam maken? Volgens Jules Theeuwes, voormalig directeur van het onderzoeksinstituut SEO Economisch Onder-

¹ Dit artikel is een bewerking van een lezing die is uitgesproken tijdens de (derde) Girard lezing op 29 november 2018. De Girard lezing is een tweejaarlijkse lezing georganiseerd door de Girard studiekering, in 2018 in samenwerking met Academisch Forum van Tilburg University. De auteur dankt Templeton World Charity Foundation, Inc. voor financiële steun van het onderzoek dat in dit artikel beschreven wordt.

zoek, zijn ondeugden niet weg te poetsen uit de genetische opmaak van de mens (Theeuwes 2008). Het is volgens hem beter om de economische organisatie zo te regelen dat ondeugden geen kans krijgen om schade aan te richten. Bij voldoende concurrentie is de kans namelijk groter dat het ondeugdelijk gedrag van een aanbieder die zijn klanten benadeelt wordt afgestraft, omdat klanten met het grootste gemak weglopen naar de concurrent.

Toch is er een groeiend onbehagen over de kloof tussen markt en moraal. Theeuwes gaat uit van een markt die goed functioneert. De praktijk leert echter dat de markt allerlei imperfecties vertoont. Dan kan het eigenbelang op lange termijn desastreuze gevolgen hebben. Een goed voorbeeld hiervan is het milieu. Wanneer iedereen lak heeft aan de gevolgen van zijn of haar handelingen voor het milieu, kan dat de mensheid en met name ook Nederland op den duur zuur opbreken. Ook de economische crisis uit 2008 heeft ons geleerd dat eigenbelang zeer schadelijk kan uitwerken. Tijdens een lezing voor een publiek in het economische hart van Londen legde ik eens de vraag voor wat het meeste aan de crisis had bijgedragen: gebrekkige integriteit, verzuim in de zorgplicht, of te weinig deskundigheid in risicoanalyse. Mijn publiek gaf aan dat het vooral gebrekkige integriteit was. Meer deugdzaamheid had de crisis misschien niet kunnen voorkomen, maar dan toch wel minder hevig gemaakt. Gebrekkige deugden in

Deugzaam handelen kan contraproductief zijn

de globale markteconomie heeft ook gevolgen voor de democratie. Door een gebrekkige moraal bij de elite voedt de vrijemarkteconomie het populisme. Denk bijvoorbeeld aan de *Paradise papers*, die in het najaar van 2017 naar

de internationale pers gelekt werden. Dat waren documenten die sluiproutes van enkele multinationals en zeer rijke personen zichtbaar maakten, die zij gebruikten om over hun vermogens en inkomens zo min mogelijk belasting te betalen. Mensen raken daardoor teleurgesteld in de beloftes van de globaliserende vrijemarkteconomie en keren zich daartegen.

Het besef van het belang van deugden is ook doorgedrongen op universiteiten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de nieuwe onderwijsvisie van Tilburg University, waarin drie K's centraal staan. Naast de K's van 'kennis' en 'kunde' wordt ook 'karaktervorming' expliciet als doel onderkend. Studenten moeten zo opgeleid worden, dat zij zelfkritisch leren denken; zij dienen geen genoeg te nemen met minder dan het beter maken van het leven van anderen, zo stelt de website.² De student die deze onderwijsvisie voor ogen heeft, wordt gedreven door een sterk gevoel van solidariteit en heeft een krachtig inlevingsvermogen, met oog voor de menselijke maat en een duurzame wereld. Ze zijn, kortom, denkers met karakter en dit sluit mooi aan op de deugdenethiek. En het is duidelijk dat docenten dan niet achter kunnen blijven. Zij moeten door een morele academische houding juist het goede voorbeeld geven. Toch merk je een zekere weerstand onder docenten. Over de eerste twee K's, 'kennis' en 'kunde', is iedereen het wel eens. Maar over de derde K van 'karakter' fronsen de wenkbrauwen, want getuigt dat niet van moralisme? Hoewel ik aanneem dat de meeste docenten het belang ervan inzien, zeker met de huidige politieke constellatie die duidelijk maakt hoe schadelijk ondeugdelijke leiders kunnen zijn, is men toch huiverig om zelf als docent deze rol op zich te nemen. Studenten morele

² Zie <<https://www.tilburguniversity.edu/nl/over/profiel/onderwijsvisie/tekst/>>.

vaardigheden bijbrengen die verder gaan dan kennis en kunde vereist veel tact. Want welke student staat ervoor open om kritisch naar zichzelf te kijken vanuit een moreel perspectief? De tweespalt in het denken over de rol van deugden in de economie heeft al oude wortels. In het vervolg van dit artikel zal ik dit verder uitwerken aan de hand van Adam Smith (1723-1790), een Schotse moraalfilosoof en pionier op het gebied van de politieke economie, die vooral bekend geworden is om zijn boek *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (*Wealth of Nations*) en als de vader van de economische wetenschap wordt beschouwd. Wij zullen zien dat ook Adam Smith enerzijds het belang van deugden onderstreept, maar anderzijds de rol daarvan in de economie toch beperkt acht. Als verklaring voor deze dualiteit wijs ik voorts op de theologie van Adam Smith en met name zijn godsbeeld. In het derde deel doe ik verslag van enkele onderzoeksresultaten uit het onderzoeksproject *What good markets are good for*. Ik ga dan in op de vraag of er ook empirisch bewijs is dat deugden van belang zijn wil een markteconomie werkelijk menselijk floreren bevorderen. Ik sluit af met enkele overwegingen rondom de vraag wat nodig is om deugden in de economie te bevorderen.

2. De visie van Adam Smith op de rol van deugden

Waar economen en filosofen economie weer willen verbinden met moraal, zien wij vaak een beweging terug van neoklassieke naar klassieke economen. Vooral Adam Smith trekt de aandacht, omdat hij naast zijn *Wealth of Nations* ook uitvoerig geschreven heeft over deugden in zijn *Theory of Moral Sentiments*, waarin hij zijn ethiek uiteenzet. In zijn moraalfilosofie was Adam Smith per slot een deugdethicus, alhoewel gemengd met utilisme. Hoe keek Smith aan tegen de rol van deugden in de economie? Na het bepalen van een aantal definities, zal de visie van Smith worden uitgewerkt aan de hand van een aantal citaten uit zijn beide werken. Deze zijn weergegeven in tekstboxen.

Definities

Het is goed om te beginnen met een aantal definities. Het eigenbelang betreft een belang dat het eigen welzijn bevordert. Het staat vaak tegenover altruïsme of algemeen belang. Wanneer met het belang van anderen helemaal geen rekening wordt gehouden, verwordt eigenbelang tot puur egoïsme en wordt het een ondeugd. Als iemand wel rekening houdt met het belang van anderen, maar alleen voor zover en omdat dit het eigenbelang dient, spreekt men van instrumenteel eigenbelang. Als het dienen van het eigenbelang op een rationele manier wordt gedaan, spreken wij van welbegrepen of verlicht eigenbelang. Welbegrepen eigenbelang wordt door Smith als een deugd beschouwd, namelijk de deugd van de *prudence*. Smith behandelt *prudence* in een hoofdstuk in de *Theory of Moral Sentiments* getiteld *Of the character of the individual so far as it affects his own happiness*. Het gaat om een zorgvuldig begrip van alle gevolgen van de eigen beslissing voor zover die van invloed zijn op het eigen welzijn.

Marktwerking of markteconomie definieer ik als een economisch systeem waarbij privaat eigendom van productieve ondernemingen en concurrentie een belangrijke rol spelen. Adam Smith verdedigt een markteconomie in de zin van vrije concurrentie en respect voor private eigendomsrechten. Voor Smith betekent concurrentie vooral afwezigheid van al dan niet door de overheid beschermde monopolies.

Deugden zijn sociaal gewaardeerde disposities of karaktertrekken die tot uitdrukking

komen in het gedrag dat een persoon doorgaans vertoont. Een deugdzaam persoon is intrinsiek gemotiveerd om het goede te doen. Iemand die eerlijk is, heeft van binnenuit de motivatie om niet te liegen uit respect voor de waarheid.

Een vierde concept dat in dit artikel centraal staat is menselijk of maatschappelijk floreren. Hieronder versta ik de karakteristieken van bloeiend menselijk leven, in de zin van vrijheid alsook van uitkomsten, en inclusief maatschappelijke en individuele kwaliteiten. Een voorbeeld is materiële welvaart. Voor Smith is dit een belangrijke conditie voor menselijk floreren als hij stelt: “No society can surely be flourishing and happy, of which the far greater part of the members are poor and miserable.” (Smith 1776: I, 8)

Het belang van deugden voor de economie

Wat zegt Smith nu over de relatie tussen deugden en menselijk floreren in de context van economisch handelen? Bij de bestudering hiervan viel mij allereerst op dat Adam Smith ook in zijn *Wealth of Nations* veelvuldig spreekt over deugden. Het traditionele beeld dat Smith in de *Wealth of Nations* moraal buiten beschouwing laat, klopt dus niet. Maar wel is het zo dat de deugden die hij ter sprake brengt, zoals ijver, spaarzaamheid en oplettendheid, nauw verbonden zijn aan het eigenbelang (zie citaat 1 in box 1). Maar zij dienen niet alleen de welvaart van het individu, zoals in het eerste citaat, maar ook het sociale belang (zie citaat 2 in box 1). Zoals ik al opmerkte, beschouwt Smith ook het nauwgezet behartigen van het eigenbelang als een deugd, namelijk de deugd van *prudence*. Maar Smith refereert in de *Wealth of Nations* ook naar sociale deugden. Dat zien wij bijvoorbeeld terug in het derde citaat in box 1, waarin Smith stelt dat managers die humaan zijn hun medewerkers niet zo hard zullen pushen dat hun gezondheid en uiteindelijk ook hun productiviteit daardoor schade lijdt.

In de *Theory of Moral Sentiments* spreekt Smith zich nog nadrukkelijker uit voor het grote belang van deugden voor menselijk geluk en maatschappelijk floreren (zie citaat 4 in box 1). Een van de redenen is dat Smith zich in dit boek niet specifiek beperkt tot het economisch domein, maar zich uitlaat over het bredere terrein van de menselijke relaties, waarin reciprociteit en liefde een belangrijke rol spelen. Interessant is ook het vijfde citaat in box 1, waarin Smith stelt dat geen overheid in staat is om het geluk van de mensheid zozeer te bevorderen als de wijsheid en deugdzaamheid van mensen dat kunnen. Als we hier een link leggen met het hedendaagse beleid, kan gesteld worden dat de overheidsmaatregelen die staatssecretaris Paul Blokhuis nu treft om een gezonde levensstijl te bevorderen *second best* zijn. Het is beter als mensen zelf de deugd van de prudentie en matigheid ontwikkelen en zo verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen gezondheid.

De tot nu toe gebruikte citaten lijken te bevestigen dat Smith het radicaal oneens was met Bernard Mandeville. Deze Nederlandse arts betoogde in zijn fabel over de bijenkorf, getiteld *Fable of the Bees: or, Private Vices, Publick Benefits*, die in 1714 verscheen, dat het niet de deugden zijn die de samenleving schragen, maar juist ondeugden zoals trots, ijdelheid, jaloersheid en onmatigheid. Mandeville zou zeggen dat we wel voorzichtig moeten zijn wanneer we dit soort ondeugden met wortel en tak willen uitroeien, want er zit een heel hoog prijskaartje aan, namelijk dat de economie dan teloor gaat. Bedenk eens wat daar de gevolgen van zijn: onrust, malaise, en uiteindelijk misschien nog wel een grotere morele crisis.

Wealth of Nations

1. "It seldom happens that **great fortunes** are made..., but in consequence of a long life of **industry, frugality and attention** [...]" (I.x.b.38)^a
2. "every **prodigal** appears to be a **public enemy**, and every **frugal** man a **public benefactor**." (II.iii.25)
3. "If masters would always listen to the dictates of **reason** and **humanity**, they have frequently occasion rather to moderate, than to animate the application of many of their workmen [...] as to be able to work constantly, not only preserves his **health** the longest, but [...] executes the **greatest quantity of work**." (I.viii.44)

Theory of Moral Sentiments

4. "Where the necessary assistance is reciprocally afforded from **love, from gratitude, from friendship and esteem**, the society flourishes and is happy" (II.ii.3.1)
5. "What institution of government could tend so much to promote the **happiness of mankind** as the general prevalence of **wisdom and virtue**? All government is but an imperfect remedy for the deficiency of these" (IV.2.1)

Box 1 Het belang van deugden bij Adam Smith voor menselijk florerena

^a De sectie nummers verwijzen naar paragrafen in de *Wealth of Nations* en *Theory of Moral Sentiments*.

Maatschappelijk floreren niet afhankelijk van deugden

Adam Smith distantieert zich nadrukkelijk van Mandeville in zijn *Theory of Moral Sentiments*. Maar is hij wel consistent in zijn opvattingen?

Inderdaad zijn er verschillende uitspraken aanwijsbaar waarbij Smith de rol van deugden juist minimaliseert. Deze uitspraken zijn bovendien heel bekend geworden. Ik geef een paar voorbeelden. Allereerst het citaat over de slager, de brouwer en de bakker, waar Smith beargumenteert dat je in een marktcontext er alleen in slaagt om van een ander iets gedaan te krijgen als je aansluit bij het eigenbelang van de ander (zie citaat 1 in box 2). Dat de bakker ons een goed brood verkoopt, doet hij niet uit welwillendheid, maar om zelf een goede boterham te verdienen. Het is veel te riskant om je afhankelijk te maken van de deugdzaamheid van mensen; alleen bedelaars die geen andere mogelijkheid hebben doen dat. In het tweede citaat in box 2, waarin Smith de metafoor van de onzichtbare hand gebruikt, wijst hij erop dat de ondernemer die alleen zijn eigen winst nastreeft onbedoeld het welzijn van de samenleving dient. Deze ondernemer draagt volgens Smith meer bij aan de samenleving dan een ondernemer die zichzelf ten doel heeft gesteld om niet zijn eigenbelang, maar het belang van de samenleving te dienen, wat overigens maar zelden voorkomt volgens Smith. Oftewel, deugdzaam handelen met het oog op het publieke belang is contraproductief in een marktcontext. Daarmee komt Smith toch wel heel dicht bij Mandeville.

Sommigen verklaren dit door te zeggen dat dit de *Wealth of Nations* is, maar dat Smith in de *Theory of Moral Sentiments* wel het belang van deugden onderkent. Maar ook als wij de *Theory of Moral Sentiments* erop naslaan, stuiten wij op passages met vergelijkbare strekking. Het

beste voorbeeld vind ik de passage waarin Smith stelt dat de trotse en ongevoelige landheer, zonder ook maar iets te geven om zijn naaste, onbedoeld, als door een onzichtbare hand, het belang van de samenleving dient (zie citaat 3 in box 2). Want door natuurlijke zelfzucht en hebzucht gedreven huurt hij vele arbeiders in om zijn land te laten bebouwen. Hierdoor draagt hij echter, zonder dat hij dat intendeert (er ligt dus geen deugd aan ten grondslag), bij aan het aanbod van voedsel, waardoor de prijzen dalen en ook de arme in staat is zich te voeden en bijna even gelukkig te worden als de rijke landheer. Het is alsof wij Mandeville horen: de ondeugd van de landheer genereert publieke deugden. Het is opvallend dat maar weinig auteurs naar dit citaat verwijzen, terwijl het juist zo interessant is, omdat Smith hier weer de *invisible hand* opvoert, iets wat hij maar drie keer doet in al zijn geschriften. Ik vermoed dat dat komt omdat het toch wat haaks staat op de algemene indruk dat Smith in *the Theory of Moral Sentiments* juist de ethiek zo hoog acht. Wat ook interessant is aan dit citaat, is dat het nog duidelijker het eigenbelang in verband brengt met ondeugden. Overigens doet Smith dat ook in de *Wealth of Nations* als hij bijvoorbeeld spreekt over handelaren die de concurrentie beperken en het publiek misleiden. Dus nastreven van het eigenbelang kan ook gepaard gaan met ondeugden volgens Smith.

Wealth of Nations

1. "It is not from the **benevolence** of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their **own interest**." (I.ii.2)
2. "By pursuing his **own interest** he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the **public good**." (IV.ii.9)

Theory of Moral Sentiments

3. "**proud and unfeeling** landlord [...] without a thought for the wants of his brethren [...] in spite of their **natural selfishness and rapacity** [...] though the sole end [...] be the gratification of **their own vain and insatiable desires**, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an **invisible hand** to [...] and thus, **without intending it**, without knowing it, **advance the interest of the society**." (IV.1.10)

Box 2 Menselijk floreren niet afhankelijk van deugden bij Adam Smith

3. Theologie van Adam Smith

Er zijn auteurs die deze tweespalt bij Adam Smith proberen weg te redeneren, maar ik meen dat deze dualiteit diep in zijn denken is verankerd. Dat wil ik staven door breder te kijken en het godsbeeld van Adam Smith erbij te betrekken. Aansluitend bij de Schotse verlichting van zijn tijd, hanteert Smith een natuurlijke theologie, waarin de voorzienigheid van God centraal staat. God is schepper van de wereld en de geschiedenis van de mensheid staat in het teken van de heilige bedoeling die God daarmee had. Voor het menselijk leven is dat het menselijk geluk. God is vastberaden om te allen tijde de grootste hoeveelheid geluk te hand-

haven, zo stelt Smith. Hier zien wij Smith als utilist in plaats van deugdethicus, maar dan toegepast op God die zorg draagt voor de *greatest happiness of the greatest number*.

Gods voorzienigheid en de rol van deugden

Deze theologie heeft implicaties voor Smith's mensvisie en de rol van deugden. Om het menselijk geluk te bevorderen, heeft God volgens Smith deugden in de menselijke inborst geschapen. De belangrijkste daarvan is de deugd van de rechtvaardigheid, zonder welke de samenleving tot een hel wordt. Door deugdzaam te leven, brengen mensen het plan van God tot uitvoer.

Theory of Moral Sentiments

1. "**Nature**, accordingly, has endowed him, not only with a desire of being approved of, but with a desire of being what ought to be approved of [...] in order to render him anxious to be really fit [...] to inspire him with the real *love of virtue*, and with the real abhorrence of vice." (III.ii.7)
2. "By acting according to the dictates of our *moral faculties*, we necessarily pursue the most effectual means for promoting the *happiness of mankind*, and may therefore be said, in some sense, to co-operate with the *Deity*, and to advance as far as in our power the plan of Providence." (III.5.7)

Box 3 Gods voorzienigheid en de rol van deugden

Het is interessant om op dit punt een link te leggen met filosoof René Girard. Jean-Pierre Dupuy (2008) stelt in een interessant referaat dat in de theorie die Smith ontwikkelt voor het beschrijven hoe deugden zich verspreiden in de samenleving, de relatie tussen actor en toeschouwer een belangrijke rol speelt. Dit zien wij terug in het eerste citaat in box 3, dat stelt dat God in de mens de behoefte heeft gelegd om de goedkeuring van anderen te krijgen. De morele preferenties die anderen hebben, worden zo tot model voor het eigen gedrag en bieden correctie tegen al te zelfzuchtig gedrag. Dit duidt op de driehoeksrelatie die in de mimetische theorie van Girard centraal staat, waarin een derde in de relatie tussen subject en object bemiddelt. Om een voorstelling te maken van hoe anderen over ons gedrag oordelen, moeten wij ons verplaatsen in de positie van die ander om met zijn of haar ogen naar ons eigen gedrag te kijken. Girard benadrukt echter dat mimeze niet alleen positief hoeft te zijn, want het model kan ook tot concurrent worden. Mimetische begeerte kan daarom tot jaloezie en ressentiment leiden. Dupuy stelt dat die dualiteit ook bij Smith terug te vinden is, want Smith is zich ervan bewust dat de oordelende toeschouwer ook jaloers kan zijn.

Maar in het tweede deel van het eerste citaat in box 3, is er iets anders aan de hand. Want daar stelt Smith dat God de mens niet alleen geschapen heeft met een verlangen om de goedkeuring van anderen te krijgen, en hier speelt met name de nabootsing die wij terugvinden in de mimetische theorie van Girard, maar ook met een verlangen om datgene te doen wat behoort te worden goedgekeurd. Wat wij behoren te doen, ontlene wij volgens Smith aan wat de *impartial spectator* ons zegt. Het gaat dan om het geweten dat gevormd wordt

door de opinie van onpartijdige toeschouwers. Als er al sprake is van nabootsing van een mediator, dan neemt deze de vorm aan van het publiek dat geen belang heeft en onpartijdig oordeelt over de moraliteit van een bepaalde handeling.

Tot zover de excurs naar Girard. Er zijn overigens meer verbindingen te leggen tussen Smith en Girard, met name als het gaat om de evolutie van materiële wensen. Maar waar het mij om gaat is niet zozeer hoe morele ontwikkeling tot stand komt, maar het doel daarvan. Het doel waarom God de mens door sociale interacties begiftigt met deugden is, hoe kan het anders, het geluk van de mensheid (zie citaat 2 in box 3).

Gods voorzienigheid en het gebrek aan deugden

Maar als God de mens met deugden heeft toegerust om hem gelukkig te maken, waarom zouden deugden dan niet werkzaam zijn in het economische domein? Moet het Smith dan geen zorgen baren als de mens zo weinig deugdzaam is binnen het economische domein? Hoe kan hij dat rijmen met zijn godsbeeld?

Mijn antwoord op die vraag is dat dat komt doordat God volgens Smith ook weet van de morele zwakte van mensen en daarop anticipeerde. God heeft verschillende andere mechanismen geschapen die dit gebrek ondervangen en zelfs in staat zijn het kwade - het

gebrek aan deugden - ten goede te keren.

We zagen immers al dat God volgens Smith te allen tijde naar zijn perfectie het maximale geluk bewerkstelligt. Hij zal nooit partieel kwaad toestaan als het niet nodig is voor dit doel, zo stelt Smith in het

God anticipeerde op de morele zwakte van mensen

tweede citaat in box 4. Dat het morele gebrek van nut is, onderstreept de wijsheid van God juist (zie citaat 3 in box 4). Ook de corruptie van de menselijke moraal bevordert aldus het geluk en de perfectie van de menselijke soort volgens het vierde citaat.

Kortom, toen God de mens schiep, wedde Hij niet op één paard. Linksom of rechtsom realiseert Hij zijn plan. Onbedoeld levert Smith mijns inziens hiermee een theologische onderbouwing voor de fabel van Mandeville, waarmee hij het zo oneens was. Ook politieke partijen die wars zijn van een beroep op deugden, en wellicht daarom vaak geconfronteerd worden met grensoverschrijdend gedrag van hun eigen leden, of bedrijven die op allerlei wijze hun klanten geld weten af te troggelen of vennootschapsbelasting door allerlei trucs weten te omzeilen, passen in het plan van God.

Alhoewel, niet helemaal. Dat blijkt uit het laatste citaat in box 4. Smith is zich bewust dat niet alles volgens het plan van God loopt. Er zijn situaties waarin het kwaad om vergelding vraagt die in dit leven uitblijft. Ook voor Smith blijft er de noodzaak van de hoop op een toekomstig leven waarin recht zal worden gedaan.

Theory of Moral Sentiments

1. "we may admire the wisdom and goodness of *God* even in the *weakness and folly of man.*" (II.iii.3.2)
2. "The wise and virtuous man...If he is deeply impressed with the habitual and thorough conviction that this benevolent and *all-wise Being* can admit in the system of his government no *partial evil* which is not necessary for the *universal good*" (VI.ii.3.3)
3. "This *great disorder in our moral sentiments* is by no means, however, without its utility; and we may on this, as well as on many other occasions, admire the *wisdom of God*" (VI.iii.30)
4. "*Nature*, however, when she implanted the seeds of this *irregularity in the human breast*, seems as upon all other occasions, to have intended the *happiness and perfection of the species*" (II.iii.3.2)
5. "When we thus despair of finding any force upon earth which can check the *triumph of injustice*, we naturally appeal to heaven, and hope that the great Author of our nature will himself execute *hereafter*, [...] that he will complete the plan which he himself has taught us to begin" (III.5.10)

Box 4 Gods voorzienigheid en het gebrek aan deugden**4. Hedendaags onderzoek naar de rol van deugden in de relatie tussen marktwerking en menselijk floreren**

Na bovenstaand betoog staat nog steeds de vraag open of deugden nu wel belangrijk zijn voor het economische verkeer en het menselijk en maatschappelijk floreren en wij er dus wat mee moeten, of kunnen wij die derde K (van "karakter") van de eerdergenoemde onderwijsvisie, waaronder zoveel docenten zuchten, ook wel tussen haakjes zetten? Deze kwestie was de aanleiding voor een groot onderzoeksprogramma *What good markets are good for*.³

Centrale these en operationalisering

De centrale these die wij in dit onderzoeksprogramma onderzoeken is dat samenlevingen met een vrijemarkteconomie floreren omdat en voor zover sleutelactoren in het bedrijfsleven en bij de overheid, maar ook individuen, moraliteit respecteren en deugdzaam zijn. Oftewel: deugden hebben een modererende rol in de relatie tussen vrijemarktinstituties en menselijk en maatschappelijk floreren. De beleidsimplicatie is dan: sta vrijemarktwerking toe als je denkt dat de morele inbedding sterk genoeg is en niet uitgehold wordt door de vrije markt. Maar vinden wij hier ook empirisch bewijs voor?

Ik heb de volgende variabelen gebruikt om vrijemarkteconomie, deugden en men-

³ Dit onderzoeksprogramma, dat ik samen met mijn collega Govert Buijs van de Vrije Universiteit mag leiden en dat gefinancierd wordt door de Templeton Foundation, wordt verricht door een samenwerkingsverband van de Vrije Universiteit, Tilburg University, Radboud Universiteit en Erasmus Universiteit. Zie ook <www.moralmarkets.org>, waar u veel materiaal vindt over het thema markteconomie en moraal.

selijk floreren te operationaliseren. Vrijemarkteconomie heb ik gemeten met behulp van economische vrijheid, dat gebaseerd is op 25 indicatoren die betrekking hebben op een kleine overheid, weinig regulering, veel vrijhandel en bescherming van eigendomsrechten.

Deugden benader ik met vertrouwen en langetermijneriëntatie. Mensen zullen elkaar meer vertrouwen als mensen betrouwbaarder zijn. Maar vertrouwen vraagt ook om de deugd van geloof stellen in de ander, het durven wagen met de ander. Langetermijneriëntatie wordt gevoed door de deugden van geduld en matigheid. Ook de deugd van prudentie, waarbij volgens Adam Smith mensen rekening houden met de gevolgen van hun keuzes op lange termijn, bevordert langetermijneriëntatie. Het vergt verder zelfbeheersing om niet alles op korte termijn te willen genieten.

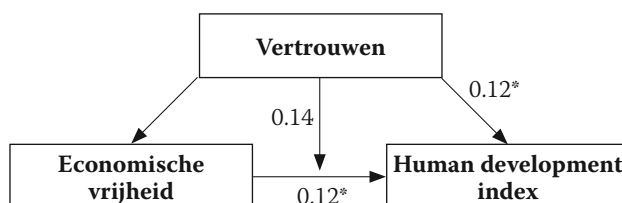
Menselijk floreren wordt op landenniveau gemeten met de *Human Development Index*, die naast inkomen ook scholingsniveau en levensverwachting meet. In een tweede onderzoek hanteer ik de *Better Life Index* van de OECD (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling). Deze index bevat diverse dimensies van kwaliteit van leven: menselijk geluk, inkomen, werk, huisvesting, veiligheid, scholing, gezondheid, milieukwaliteit, gemeenschap, burgerlijke participatie en balans tussen werk en vrije tijd. In het derde onderzoek op bedrijfsniveau zoem ik in op de factor milieu en meet ik menselijk floreren met de kwaliteit van milieuprestaties van bedrijven. Het spreekt vanzelf dat al deze indicatoren hun beperkingen hebben. Vooral het meten van deugden is erg moeilijk, omdat het om innerlijke attitudes gaat die niet direct te observeren zijn (Graafland 2010).

Vertrouwen en Human Development Index

In het eerste onderzoek toets ik de rol van vertrouwen in de relatie tussen economische vrijheid en de *Human Development Index* (zie figuur 1). De resultaten laten zien dat beide een significante positieve relatie met deze index hebben. Net als veel ander onderzoek onderstreept dit het belang van vertrouwen en dus van deugden die vertrouwen genereren. Voor de modererende rol van vertrouwen in de relatie tussen economische vrijheid en menselijke ontwikkeling vind ik weliswaar een positief teken, maar de coëfficiënt is niet significant. Dat het effect van marktwerking op menselijke ontwikkeling conditioneel is op de aanwezigheid van vertrouwen is dus nog niet afdoende aangetoond. Een mogelijke verklaring is dat de steekproef vrij klein is en slechts uit 100 waarnemingen bestaat.

Figuur 1

Economische vrijheid, vertrouwen en human development index^a

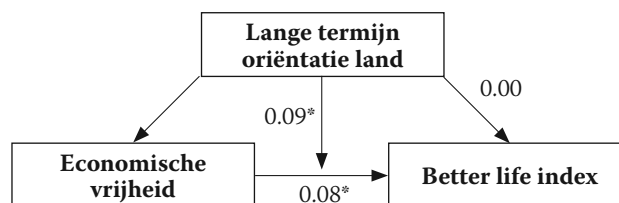
^a 1990-2015; 30 landen; * significant

Langetermijnorientatie en Better Life Index

In de tweede studie onderzoek ik de relatie tussen langetermijnorientatie en de kwaliteit van leven, zoals gemeten door de *Better Life Index* van de OECD (zie figuur 2). De schattingen geven aan dat de invloed van economische vrijheid op kwaliteit van leven afhangt van langetermijnorientatie. Er is dus duidelijk sprake van een modererende rol. Meer marktvrijheid bevordert kwaliteit van leven als actoren beschikken over deugden als zelfbeheersing, geduld, matigheid en rationaliteit, die investeringen op lange termijn bevorderen. Maar in een samenleving die op de korte termijn gericht is, doet vrijemarktwerking juist afbreuk aan de kwaliteit van leven.

Figuur 2

Economische vrijheid, lange termijn oriëntatie en Better Life index^a

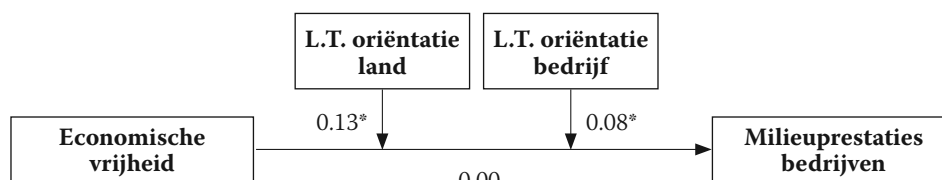
^a 2011-2017; 30 landen; * significant

Langetermijnorientatie en maatschappelijk verantwoord ondernemen

Dit onderzoek heb ik herhaald op het microniveau van individuele bedrijven. In plaats van de *Better Life Index* van de OECD zoom ik nu in op de milieuprestaties van bedrijven. Langetermijnorientatie meet ik nu niet alleen op het niveau van de nationale cultuur, maar ook op het individuele bedrijfsniveau (zie figuur 3). Het blijkt dat de relatie tussen economische vrijheid en milieuprestaties van bedrijven zowel afhankelijk is van langetermijnorientatie op het niveau van nationale cultuur als op het niveau van de onderneming zelf. Waar bedrijven of stakeholders slechts op de korte termijn georiënteerd zijn, tast het bieden van meer economische vrijheid milieuprestaties aan. Als zij echter op de lange termijn georiënteerd zijn, komt economische vrijheid duurzaamheid juist ten goede.

Figuur 3

Economische vrijheid, lange termijn oriëntatie en milieuprestaties bedrijven^a

^a 2005-2014; 44 landen; 5035 bedrijven; * significant

5. Slotopmerkingen

Wij hebben gezien dat sommige economen weinig zien in een rol van deugden in de economie. Ook als wij terugkeren naar Adam Smith, treffen wij een ambivalente houding aan. Misschien getuigt dat wel van wijsheid van Smith, omdat de werkelijkheid nu eenmaal complex is. Toch biedt recent empirisch onderzoek in het kader van het project *What good markets are good for* indicaties voor de stelling dat een vrije markteconomie menselijk floreren bevordert mits mensen deugden belichamen. Waar deugden ontbreken, komt overheidsregulering als *second best* optie in beeld. In die zin valt er wel een lans te breken voor het beleid van Blokhuis om via harde regulering het gedrag te beïnvloeden als mensen zelf hun verantwoordelijkheid niet nemen. Waar bedrijven tegenstribbelen om de bakens te verzetten, kan het beter zijn daadkracht te tonen in plaats van naar draagkracht te zoeken voor overheidsmaatregelen. Misschien moet de politiek ook meer moed tonen om de benodigde maatregelen te treffen. Maar *first best* is dat mensen zelf leren hun consumptiegewoonten te verbeteren met het oog op hun lange termijn geluk en bedrijven zelf het initiatief nemen om dit te faciliteren.

De vraag hoe de deugdzaamheid van sleutelactoren in de samenleving bevorderd kan worden, heb ik laten rusten. Niet alleen ouders en onderwijsinstellingen kunnen daar een belangrijke bijdrage aan leveren, maar veel is ook afhankelijk van de cultuur in het bedrijfsleven en van de voorbeeldfunctie van hun leiders en van leiders in de publieke sector.

Maar het is de vraag of het bevorderen van deugden ook niet een meer fundamentele of spirituele heroriëntatie vergt. Wat motiveert Tilburg University ten diepste om in de onderwijsvisie de K van 'karakter' op te nemen? Hoe motiveer ik mijzelf om werkelijk deugdzaam te zijn? Het eigenbelang biedt daarvoor immers onvoldoende basis, want bij deugdzaamheid draait het om intrinsieke motivatie om goed te doen, niet om extrinsieke motivatie. Hoewel extrinsieke motivatie via de weg van gewoontevorming wel kan inslijten en geïnternaliseerd worden, kunnen deugden alleen floreren als mensen en ook de samenleving een spirituele voedingsbodem hebben.

Hierbij kom ik terug op Girard, die, interessant genoeg, juist via zijn onderzoek naar het zondebokmechanisme als verklaring voor het ontstaan van de menselijke cultuur tot de overtuiging kwam dat de Bijbel en het christelijk geloof in dit opzicht uniek en veelbetekenend zijn door de onschuld van de zondebok te benadrukken. Het leven van Jezus biedt de mogelijkheid om destructieve driehoeksrelaties, waarbij mensen worden aangedreven door jaloezie en rivaliteit, te doorbreken. Door de navolging van Jezus zijn mensen in staat om deugden te internaliseren die Jezus zelf voorgeleefd heeft. Daaruit maak ik voorzichtig op dat een vierde K wellicht inspiratie kan bieden bij het verwezenlijken van de onderwijsvisie van *Tilburg University*, namelijk de K van 'Katholiek', waaraan deze universiteit haar grondslag ontleent.

Prof. dr. J.J. (Johan) Graafland is hoogleraar economie, onderneming en ethiek aan Tilburg University te Tilburg. E j.j.graafland@uvt.nl

Literatuur

- Dupuy, J.P.** (2008). Invidious sympathy in the Theory of Moral Sentiments. *Revue du MAUSS* 2008/1 (n° 31), 81-112.
- Girard, R.** (1986). *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kampen: Kok Agora.
- Girard, R.** (1986). *De zondebok*. Kampen: Kok Agora.
- Graafland, J.** (2010). Do Markets Crowd Out Virtues? An Aristotelian Framework. *Journal of Business Ethics* 91, 1-19.
- Mandeville, B.** (1924) [1714]. *The fable of the bees; or, Private vices, public benefits*. Oxford: Clarendon Press.
- Smith, A.** (1759). *The Theory of Moral Sentiments*. Edited by D.D. Raphael and A.L. Macfie. Indianapolis: Liberty Fund, Inc.
- Smith, A.** (1776). *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edited by R.H. Campbell and A.S. Skinner. Indianapolis: Liberty Fund, Inc.
- Theeuwes, J.** (2008). Is hebzucht het hele verhaal achter de crisis? <<http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/is-hebzucht-het-hele-verhaal-achter-de-kredietcrisis>>.